

<https://doi.org/10.15407/socium2021.02.107>
УДК 316.354

Creative Commons Attribution 4.0 International

Шепеленко І.П., канд. соціол. наук, доцент кафедри політології, соціології та культурології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, вул. Алчевських, 29, Харків, 610078, Україна, email: mykharkovua@gmail.com, ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0003-2092-0456>

МЕХАНІЗМИ ПОДОЛАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЕКСКЛЮЗІЇ ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ

За даними теоретичного аналізу проблем старшого покоління та лонгітюдного соціологічного дослідження запропоновано дієві механізми соціальної практики, що дозволяють подолати соціальну ексклюзію жителів міста похилого віку. Наукові дослідження соціальних проблем людей старшого віку в Україні спричинені стрімким зростанням протягом останніх п'ятдесяти років цієї частки населення, необхідністю подолання їх соціальної ексклюзії в сучасних історичних умовах і формування погляду на літніх людей як самостійних суб'єктів соціальної та історичної дії. З огляду на сучасні напрями наукової рефлексії зміни соціальних ролей літніх людей (теорію активного старіння, теорію роз'єднання та теорію успішного старіння), здійснено спробу побудови моделі подолання соціальної ексклюзії людей похилого віку на позиціях теорії успішного старіння. Констатується суперечлива ситуація, що склалася в українському суспільстві під впливом громадської думки, засобів масової інформації: з одного боку, – невизначеність суспільної та власної ідентифікації літніх людей, в результаті чого значна частка цієї соціальної групи вважає себе досить активною для виконання різних економічних і соціальних функцій; з іншого, – представники покоління віком 60 років і старше дедалі частіше відчують себе обмеженими в правах, незатребуваними та знеціненими, констатують наявність заниженої самооцінки внаслідок латентного або явного ейджизму з боку суспільства. Проведене соціологічне дослідження дозволило виявити вектори ефективно інклюзивної соціальної практики для літніх людей у ГО "Клуб садівників" (м. Харків), яка об'єднує людей відповідно до значущих для них інтересів, цінностей і моделей поведінки. Результати дослідження підтвердили гіпотезу про можливість побудови моделі подолання соціальної ексклюзії людей похилого віку на позиціях теорії успішного, включеного в соціум старіння.

Ключові слова: соціальна ексклюзія, покоління віком 60 років і старше, механізми подолання ексклюзії.

Shepelenko I.P., PhD. (Sociology), Associate Professor of Department of Politics, Sociology and Culturology. H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, 29 Alchevsky Str., Kharkov, 610078, Ukraine, email: mykharkovua@gmail.com, ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0003-2092-0456>

MECHANISMS FOR OVERCOMING THE SOCIAL EXCLUSION OF THE ELDERLY PEOPLE

Based on a theoretical analysis of the older generation's problems and a longitudinal sociological study conducted by the author, the article proposes effective mechanisms of social practice to overcome the social exclusion of the elderly. It is emphasized that scientific research of the social problems of the elderly in Ukraine is caused by the rapid growth of this part of the population over the past fifty years, the need to overcome their social exclusion in current historical conditions and the view of older people as independent subjects of social and historical action. Based on the modern areas of scientific reflection on the changing social roles of older people (the theory of active ageing,

© Шепеленко І.П., 2021

ISSN 1681-116X. Український соціум, 2021, № 2 (77): 107–123

107

the theory of separation and the theory of successful ageing), an attempt is made to build a model of overcoming social exclusion of the elderly in the theory of successful ageing. The author describes the contradictory situation in the Ukrainian society under the influence of public opinion and mass media. On the one hand, there is the uncertainty of social and personal identification of older people, because of which a significant proportion of this social group considers itself quite active to perform various economic and social functions. On the other hand, members of the 60+ generation increasingly feel limited in rights, unclaimed and devalued, state the presence of low self-esteem due to latent or overt ageism on the part of society. The conducted sociological research revealed the vectors of effective inclusive social practice for the elderly people in the public organization "Gardeners' Club" in Kharkiv, which unites people following their vital interests, values, and behaviour patterns. The study results confirmed the hypothesis of the possibility of building a model for overcoming the social exclusion of the elderly on the positions of the theory of success, included in society ageing.

Keywords: social exclusion, generation 60 plus, overcoming exclusion mechanisms.

Соціальні відносини, що виникають у соціумі, який стрімко змінюється під натиском інформаційних, технологічних, урбанізаційних, соціально-економічних процесів, нові алгоритми поведінки окремих соціальних груп і співтовариств вимагають свого наукового осмислення й вироблення методів гармонізації соціальної взаємодії. Одна з головних тенденцій сучасності – тенденція старіння суспільства – вимагає від демографів, соціологів, психологів, соціальних геронтологів дослідження соціального становища людей старшого віку, їх способу життя, цінностей, форм поведінки, їх референтних груп, а також дослідження функцій соціальних інститутів, пов'язаних з цією віковою групою, і сформованих норм взаємодії з іншими віковими групами.

У світі протягом останніх 50 років фіксується стрімке зростання частки людей віком 60 років і старше у загальній чисельності населення. У розвинутих країнах протягом усього ХХ ст. старіння населення було очевидним, країни, що розвиваються, приєдналися до цього тренду в останні десятиліття. До 2050 р. кожен четвертий житель Європи та Північної Америки може бути віком 65 років і старше [1]. За даними статистики ООН, в Україні у 2020 р. кількість людей віком 60 років і старше становила 23,6% населення при збереженні тенденції подальшого зростання відсотка [2]. Ці демографічні зміни впливають на функціонування практично всіх сфер суспільства, зокрема, на ринках праці та фінансів, виробництві, розподілі й споживанні товарів і послуг, структурі сімейних відносин і відносин між поколіннями. Світові перетворення, які відбулися в економічній, технологічній і соціальній сферах на фоні підвищення загального культурного (пізнавального) рівня позначилися на соціальному становищі людей літнього віку, їх активності, ментальності, цілях і цінностях, спричинили появу у них нових потреб і можливостей їх вирішення.

Проте наявні наукові підходи, напрями політики, державного управління повною мірою не відповідають змінам умов і становища людей старшого віку, не готові протистояти проявам ейджизму та нерівності, сформувані стратегії успішного й гідного старіння населення.

Звернення світової спільноти до проблем старшого покоління є проявом усвідомлення важливості цього питання. Мадридський міжнародний план дій з питань старіння (2002 р.) та Резолюція Генеральної Асамблеї ООН (2015 р.) "Заходи зі сприяння

заохочення в захисті прав людини і гідності людей похилого віку” та “Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року” намітили кордони соціальних очікувань і стратегію дій щодо подолання ейджизму та розподілу соціальних благ з урахуванням інтересів людей старшого віку. ООН оголосив 2020–2030 рр. десятиліттям здорового старіння, і всі заходи, що проводяться в межах цього проекту, мають на меті об’єднання зусиль урядів, громадянського суспільства, міжнародних агентств, професіоналів, академічних кіл, засобів масової інформації з метою поліпшення життя, подолання ексклюзії та нерівності людей старшого віку [3]. У доповіді, присвяченій результатам дослідження, проведеного у 57 країнах світу, зазначалося, що під час пандемії COVID-19 виявлено серйозні недоліки в соціальній політиці багатьох країн, системах забезпечення населення, вразливість літніх людей, особливо наймаргіналізованіших, які часто зустрічаються із соціальною ексклюзією і не мають доступу навіть до основних ресурсів, необхідних для життя, та стикаються з безліччю перешкод на шляху до повноцінної участі в житті суспільства. Внаслідок пандемії посилюється процес ексклюзії представників старшого покоління, що призвело до погіршення його фізичного й психічного здоров’я, підвищеної соціальної ізоляції та самотності, більшої фінансової незахищеності, зниження якості життя й передчасної смерті [4].

Загальному розумінню проблеми соціальної ексклюзії людей віком 60 років і старше, виробленню механізмів політики та соціальної практики, що спрямовані на скорочення чисельності громадян похилого віку, які перебувають у ризику соціальної ексклюзії, присвячено доповіді вчених на XVIII Всесвітньому соціологічному конгресі “Обличчям до світу нерівності: виклики для глобальної соціології”. Дослідники акцентували увагу на багатоаспектному характері ексклюзії людей старшого віку, що виявляється, насамперед, у нестачі матеріальних ресурсів, виключенні з громадянського суспільства та сфери послуг, районів проживання, а також в ізоляції від соціальних відносин [5]. Статті із соціології старіння публікуються як у соціологічних, так і в соціогеронтологічних журналах (“Ageing and Society”, “The Gerontologist”, “The Journal of Gerontology: Social Sciences”, “Research on Aging”, “Journal of Aging Studies” тощо).

Виявлено недостатність соціологічних досліджень проблем старшого покоління і в сучасному українському науковому дискурсі, що зумовлює необхідність ретельного опрацювання методологічних і методичних аспектів цієї теми. Тематика вітчизняних наукових досліджень проблем старшого покоління концентрується, головним чином, на становищі цієї когорти в суспільстві, на виробленні радикальних механізмів справедливого розподілу ресурсів, які повинні враховувати інтереси людей старшого віку. Проте у більшості джерел у державних програмах люди старшого віку розглядаються як пасивна в економічному та соціальному житті когорта людей, яка потребує соціальної допомоги від держави. У масовій свідомості дуже поширені негативні стереотипи та припущення про реальне життя літньої людини і про процес старіння як такий. Люди на пенсії розглядаються як немічні, слабкі, які є тягарем для оточуючих і зайвими для суспільства. Такі стереотипи суттєво впливають як на самих людей похилого віку, багато в чому визначаючи їх активність і ставлення до свого життя на пенсії, своїх можливостей і здібностей, прав і обов’язків, так і на громадську думку в цілому.

Водночас погляди на старіння є динамічними, спірними та не характеризують усіх літніх людей. Отже, ситуація, що склалася, є суперечливою: невизначеність суспільної та власної ідентифікації літніх людей, тому значна частка цієї соціальної групи вважає себе досить активною для виконання різних економічних і соціальних функцій, одночасно під впливом громадської думки, засобів масової інформації представники цього покоління дедалі частіше відчують себе обмеженими в правах, незатребуваними та знеціненими, констатують наявність заниженої самооцінки внаслідок латентного або явного ейджизму з боку суспільства.

Соціологія старіння як галузь соціології ставить феномен старіння в соціологічні рамки й акцентує увагу на визначенні соціальних ролей, місці старшого покоління в соціальній структурі сучасного суспільства, сформованого специфічного типу поведінки, почуттів і мислення, моделей самопрезентації, а також розглядає методологічні підходи до його дослідження. Серед основних теорій, якими соціологи користувалися для інтерпретації феномену старіння в суспільстві, – структурний функціоналізм (Т. Парсонс), теорія соціального конфлікту (Р. Дарендорф), теорія обміну (Дж. Хоманс, П. Блау), символічний інтеракціонізм (Дж.Г. Мід, І. Гофман), соціальний конструктивізм (П. Бергер, Т. Лукман) тощо.

Мета статті – за допомогою теоретичного осмислення моделей старіння та проведеного автором аналізу діяльності громадської організації для літніх людей запропонувати ефективні механізми подолання соціальної ексклюзії осіб похилого віку в сучасних умовах українського соціуму.

Вікова спільність розглядається як об'єднання людей, які пов'язані та взаємодіють між собою за подібним біологічним, психологічним і соціальним віком, особливості та протиріччя яких формуються в конкретному соціально-історичному контексті [6]. У сучасній науковій літературі зустрічається кілька визначень старшого покоління: геронтогрупа [7], покоління бекі-бумерів [8], старша вікова група, старша вікова спільність [6], покоління третього віку [9] та ін. Автор пропонує розглянути соціальну вікову спільність 60 років і старше як таку, якій властиві головні спільнототворюючі ознаки:

- відносна цілісність у рамках певних часових меж;
- усвідомлення членами спільності своєї приналежності до неї;
- схожі умови життя (загальне соціальне оточення, вплив ЗМІ, особливості соціалізації);
- тотожність домінантних видів діяльності (хобі, навчання, праця);
- збіг структур хронотопу, які пов'язані з домінуючими формами та видами діяльності;
- володіння певними віковими ресурсами та їх використання; частка цих ресурсів є суто індивідуальною, інша – соціальною;
- можливість перетворення вікової спільності на основі використання наявних у неї ресурсів у самостійний суб'єкт соціальної діяльності [10, с. 109–110].

Крім загальних ознак, які є характерними для будь-якої соціальної спільності, вікова спільність 60 років і старше має такі специфічні ознаки:

- спільне історичне минуле;

- певна система цінностей і субкультура;
- близькість потреб та інтересів;
- переважання у цьому віці статусу пенсіонера.

Внаслідок виходу на пенсію, погіршення здоров'я та економічного становища змінюються соціальний статус, соціальні ролі, патерни поведінки людей; на психологічному рівні цей період життя характеризується такими змінами, як інтелектуальне й емоційне занурення у внутрішній світ і переживання, пов'язані з оцінкою й осмисленням прожитого життя, пасивною поведінкою, негативним сприйняттям себе та свого віку. Погіршується і положення цієї вікової спільності на ринку праці і, відповідно, у соціальній структурі суспільства.

Проте ця група відрізняється своєю неоднорідністю: в ній можна виявити людей різного віку, достатку, стану здоров'я; працюючих і незайнятих, осіб, які живуть окремо, та осіб, які живуть у колі сім'ї тощо. У дослідницькій практиці наук, які вивчають старість і старіння, похилий вік поділено на два періоди – “третій вік” (з 60–65 років) і “четвертий вік” (з 75–80 років). І якщо перший описується як час доброго здоров'я, високої якості життя та різноманітних можливостей для особистісного розвитку і самореалізації, то в більш пізньому віці практично кожен представник старшої вікової групи зустрічається з труднощами фізичного та емоційного характеру [11].

У значній частині покоління віком 60 років і старше є резерв розвитку, коли людина, йдучи на пенсію, залишає свої думки і справи незакінченими, що дозволяє їй і далі вести трудову, освітню або культурну діяльність. Це той резерв, який може і повинен бути використаний для розвитку людини протягом всього життя та може слугувати основою сприйняття осіб старшого віку як самостійного суб'єкта соціальної діяльності [12]. У цій віковій групі можуть перебувати люди, які на соціальному рівні загальмували свій біологічний вік, ведучи здоровий спосіб життя, займаючись духовними практиками, подолавши за короткий термін освітні, культурні та трудові рубежі попередніх поколінь, активно включаючись у нові сфери діяльності, і люди, які традиційно прийняли для себе “образ літньої людини”, обмежили свою соціальну активність, звели до мінімуму соціальні зв'язки, які живуть минулими спогадами. Таким чином, хронологічний вік, з яким пов'язують поняття “похилий вік”, змінюється в історичному та культурному вимірі і є “...скоріше, соціальним конструктом, ніж певною біологічною фазою” [13, “old age”]. Проте, на нашу думку, саме вікові характеристики є визначальними для зниження статусу людини віком 60 років і старше при наданні послуг на ринку праці тощо. На сучасному етапі суспільного розвитку посилюється значущість не тільки вирішення питань щодо соціального захисту та підтримки людей похилого віку, але й пошуку соціальних механізмів (інституційних, правових) реалізації накопиченого ними соціально-трудового потенціалу, ідентифікації перешкод для їх професійної, культурної та інформаційної мобільності, запобігання проявів ейджизму в багатьох сферах діяльності.

У сучасній науці яскраво представлені три парадигми наукової рефлексії вивчення зміни соціальних ролей осіб старшого віку: теорія активного старіння, теорія роз'єднання і теорія успішного старіння.

Теорія активного старіння широко представлена в соціогеронтологічних дослідженнях учених США 1940–1960-х років і відображає оптимальний, суспільно прийнятний сценарій старіння, характерний соціально-економічним і політичним умовам того часу (Р.Дж. Хевігхерст, Р. Альбрехт [14], Р.С. Каван, Е.В. Берджесс, Х. Гольдхаммер [15]). Ефективне старіння розглядалось представниками цієї парадигми як професійна, соціальна активність індивідів і оцінювалось як явище позитивне, пропонувалося якомога ширше використовувати досвід і професійні навички літніх працівників. Пасивна старість розглядалася суспільством і науковими дослідниками як явище негативне.

Теорія роз'єднання (“disengagement” – Е. Каммінг, В. Генрі) [16] розглядає усунування старшого покоління від різних, насамперед, професійних, соціальних ролей і відчуження його від більш молодих поколінь процесом об'єктивним і закономірним, що не порушує цілісність суспільства. Витісняючи людей старшого віку, суспільство отримує вигоду й уникає конфліктів в економічній, політичній сфері, дозволяє молодим людям отримати гідні місця на ринку праці, у політичному істеблішменті тощо. Старше покоління бачиться авторами концепції як джерело економічних проблем (втрати пенсійних фондів), сприймається суспільством як “тягар” і “еґоїстичне покоління”, яке обмежує перспективи молоді. А ексклюзія (явна і латентна) старшого покоління сприймається як один із способів вирішення сучасних економічних і політичних проблем. Надалі теорія роз'єднання була доповнена істотними висновками теорії Торнстама [17], який стверджував, що з віком людина переходить до нового стану, який він назвав геротрансценденцією. Цей новий стан характеризується послабленням інтересу до речового світу, відмовою від цілей досягнення, зосередженням на найголовнішому у повсякденній поведінці, обмеженням кола спілкування. Оскільки на зміну матеріального приходить духовне начало, людина отримує можливість для саморозвитку, творчості та для більшості людей похилого віку є усвідомленим і бажаним вибором.

Теорія успішного старіння просувається в руслі розвитку постулатів теорії активного старіння. Стратегія успішного старіння, на відміну від активного старіння, передбачає, насамперед, ефективне пристосування представників покоління віком 60 років і старше до соціальних, економічних, політичних умов, враховує бажання і можливості конкретної особистості. Сьогодні, коли середня тривалість життя зростає, розвиваються технології, спрямовані на боротьбу зі старінням, представникам покоління віком 60 років і старше, які мають фізичну можливість і бажання вести активний спосіб життя, надаються дедалі нові можливості: інформаційне забезпечення, антивікова медицина та косметологія, освіта протягом усього життя з метою підтримки когнітивних здібностей і соціальних зв'язків, організація дозвілля соціальних практик тощо. При розробці соціальної політики для покоління віком 60 років і старше в розвинутих країнах враховується специфіка більшості цієї групи, виробляються профілактичні заходи щодо підтримки фізичного та психічного здоров'я, враховуються також відмінності, які спостерігаються в літньому віці: відмінності в старінні між людьми різного етнічного походження, різної сексуальної орієнтації тощо (дехто може утискатися у правах на

основі декількох підстав), гендерні відмінності (“фемінізація” старості); різні форми нерівності (переваги, що накопичуються протягом життя, несприятливі фактори, бідність у старшому віці) [18]. Стратегія успішного старіння, на відміну від активного старіння, передбачає, насамперед, ефективне пристосування представників покоління віком 60 років і старше до соціальних, економічних, політичних умов, враховує бажання та можливості кожної особистості. Стратегія успішного старіння негативно ставиться до нав’язуваної ззовні активності (“метушливої” зайнятості) як стратегії нормалізації становища старшого покоління та до жорсткого відчуження, прояву ейджизму.

Для України стратегія успішного старіння залишається лише далеким майбутнім. Сьогодні дослідники констатують негативне ставлення суспільства до досвіду покоління, повсюдне нівелювання впливу вікової спільності 60 років і старше на економіку, політику, культуру, сім’ю, що відбиває соціально організовані умови нерівності. Уже попередній аналіз показує, що в сучасному просторі українського суспільства можна виокремити вікову групу 60 років і старше, яка відіграє найважливішу роль у всіх сферах суспільства¹. За оцінкою експертів, в Україні частка осіб віком 60 років і старше у 2015 р. становила 21,8%, а згідно з національним демографічним прогнозом, у 2030 р. вона складе понад 26%².

Незважаючи на те, що своєю щоденною, як оплачуваною, так і здебільшого неоплачуваною працею покоління віком 60 років і старше робить значний внесок в економіку країни, у суспільстві зберігаються негативні уявлення про соціальний статус і роль цієї спільності.

За даними Пенсійного фонду, станом на 1 липня 2020 р. в Україні налічується 11,2 млн пенсіонерів, з них 2,7 млн працюють³. Для багатьох з них робота – єдиний спосіб уникнути бідності, оскільки більшість пенсіонерів отримує мізерну пенсію. Незважаючи на спроби держави, спрямовані на запобігання бідності серед населення похилого віку, які здійснюються в процесі реформування пенсійної системи, в Україні зберігається низький рівень забезпечення вікової спільності 60 років і старше необхідними матеріальними та соціальними умовами життя. Недостатнім є доступ до якісного медичного й соціального забезпечення, об’єктів соціальної інфраструктури, інформаційних послуг тощо. За даними проведеного нами дослідження, значна частка пенсіонерів має бажання і можливість посилено працювати не тільки через задоволення своїх матеріальних потреб, але й прагнучи бути включеними в різні сфери життя суспільства, вести активне соціальне життя, мати певний статус у суспільстві, активно комунікувати з іншими людьми. Продовження посиленої трудової діяльності для

¹ Либанова Э. Старение населения Украины: тенденции, факторы, социально-экономические последствия. URL: <https://www.un.org/esa/socdev/ageing/documents/missions/Armenia09/Ukraine2-rus.pdf>

² Украина стареет: люди старше 60 лет составят четверть населения страны. URL: <http://old.qha.com.ua/ru/politika/ukraina-stareet-lyudi-starshe-60-let-sostavyat-chetvert-naseleniya-strani/186477/>

³ Средний размер пенсии вырос до 3390 гривен, – Пенсионный фонд. *Бизнес.цензор.net*. URL: https://biz.censor.net/news/3207840/sredniyi_razmer_pensii_vyros_do_3_390_griven_pensionnyyi_fond

спільності 60 років і старше справляє позитивний вплив на багато сфер життя людини, поліпшуючи її соціальне самопочуття, фізичний і психологічний стан. Крім того, соціальний, професійний і культурний потенціал осіб пенсійного віку, які мають бажання і можливість продовжувати посильну трудову діяльність, є складовою частиною соціально-трудового потенціалу суспільства, роль якої посилюється в умовах демографічного старіння українського суспільства.

Трудова діяльність цього покоління містить у собі глибокі якісні особливості, пов'язані зі світоглядними, ціннісними, культурними та іншими аспектами діяльності, що набувають часом стратегічну для цієї спільноти спрямованість. Це покоління, сформоване на колишніх, об'єктивно існуючих підставах розвитку соціуму, не просто приймає або відкидає факти сьогодення. Воно реально бере активну участь в управлінні українським суспільством, передаючи досвід, є носієм структурованих традицій, відносин, моральних норм, знань.

Однією з характеристик цієї вікової спільноти є прагнення вирішувати наявні проблеми вже відомими методами, у межах форм, що склалися, прагнучи зберегти сталість як свого близького оточення (сім'я, друзі), так і соціуму в цілому. Проте через об'єктивну неможливість зберегти реальність у незмінному вигляді, відповідати зростаючим швидкостям проживання і темпоритмам сьогодення це покоління не може визначити його майбутнє, що часто сприймається як джерело конфліктів у суспільстві.

Водночас в умовах швидких демографічних змін і старіння населення залучення старших поколінь до участі в ринку праці стає необхідною передумовою для забезпечення майбутнього економічного зростання та соціального розвитку країни. Проте, як підтверджують дослідження правової бази України стосовно проблем старшого покоління, національне законодавство про працю та зайнятість не приділяє належної уваги можливостям і захисту зайнятості літніх людей, не дає відчутних додаткових стимулів і гарантій щодо створення сприятливих умов зайнятості для працівників старшого віку. Зокрема, статті 11–16 Закону України “Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні”⁴, які передбачають додаткові гарантії зайнятості для людей похилого віку, до цього часу мають декларативний характер і не імplementовані ні в чинне трудове законодавство, ні в практику колективно-договірних відносин. З огляду на вікові особливості, соціальна політика сприяння зайнятості людей старшого покоління полягає в тому, що насамперед повинні ставитися завдання продовження зайнятості на тому самому робочому місці і у того самого роботодавця, де працювала людина до пенсії. Це передбачає створення нового підходу до ресоціалізації старшого покоління: організація поступового виходу з ринку праці

⁴ Закон України “Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні” від 16.12.1993 р. № 3721-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3721-12#Text>

при збереженні соціально-професійного статусу працівника, можливість займатися наставництвом на виробництві⁵.

Іншими формами трудової зайнятості покоління 60 років і старше може бути робота на присадибній ділянці, у садовому товаристві, консультативна допомога початківцям, репетиторство, волонтерська діяльність.

Слід також підкреслити роль представників цього покоління у вихованні наступних поколінь у сім'ї, адже в багатьох областях України внаслідок активної трудової міграції людей середнього віку основним агентом соціалізації дітей і молоді стало старше покоління.

Таким чином, в Україні вікова спільність 60 років і старше становить вагомую частку населення і відіграє важливу роль у соціальних процесах. З огляду на це, необхідно створити нову концепцію соціально-трудоного потенціалу осіб старшого віку, що ґрунтується на диференційованому підході та враховує компенсаторні біологічні та соціальні механізми його реалізації.

Одним з можливих механізмів включення в соціально-трудоу діяльність представників спільності 60 років і старше автор бачить у включенні їх в діяльність громадських організацій, які об'єднують людей відповідно до значущих для них інтересів, цінностей і моделей поведінки. Досвід діяльності в Україні подібних організацій невеликий. Сьогодні в місті діють ветеранські організації. Проте, на наш погляд, їх діяльність має дещо інший характер і відповідає іншим завданням.

Референтну групу покоління 60 років і старше представила ГО "Клуб садівників" (далі – Клуб), створений у 2001 р. у межах соціального проекту для жителів старшого покоління Харкова. Організація колективу, який би об'єднав людей старшого віку для спільного проведення соціально-трудоуних практик, вільного часу та просвітницької роботи, була прийнята позитивно як мешканцями району, так і органами місцевого самоврядування району.

Мета діяльності Клубу – об'єднати людей вікової спільності 60 років і старше, підвищити їх соціальну активність, подолати ексклюзію літніх людей, залучити членів організації до діяльності міста. Найпопулярнішими темами, що об'єднують інтереси більшості слухачів, обрано такі: поширення знань про екологічні технології, які забезпечують розвиток і збільшення дачного господарства, теорія та практика здорового способу життя, допомога у вирішенні психологічних проблем людей старшого віку.

У 2001 р. на перше заняття Клубу були запрошені 35 осіб: 15 чоловіків і 20 жінок віком від 60 до 82 років, пенсіонери, колишні працівники вищої та середньої ланки різних підприємств міста, службовці, представники творчої інтелігенції, які нині займаються садівництвом і розведенням квітів. За 18 років роботи Клубу його членами стали понад 700 осіб, а окремі засідання й культурні заходи відвідали понад дві тисячі осіб. За даними включеного спостереження, у середньому на кожному засіданні/заході

⁵ Ткаченко Л. Старим тут не місце. Що робити з віковими дисбалансами на ринку праці. *ZN.UA*. URL: https://dt.ua/social_security/starim-tut-ne-misce-scho-robiti-z-vikovimi-disbalansami-na-rinku-praci-340945.html

Клубу були присутні 40–75 осіб. Відвідуваність залежала від графіка сезонних робіт на присадибних і дачних ділянках (влітку традиційно кількість слухачів зменшувалася), стану здоров'я людей (сезонні захворювання) і вибору теми засідання. Демографічний склад Клубу за ці роки зазнав істотних змін. Якщо у 2001–2007 рр. заняття відвідувала приблизно однакова кількість чоловіків і жінок, багато приходили сім'ями з дітьми й онуками, то до 2012 р. співвідношення чоловіків і жінок стало 1:3. Змінився і вік членів Клубу, слухачі істотно “подорослішали”: третина – віком старше ніж 70 років, з них 15 осіб були віком старше ніж 80 років, 2 людини – віком старше ніж 90 років. Проте з 2016 р. була зафіксована тенденція збільшення частки слухачів передпенсійного віку. Так, у 2019 р. Клуб відвідали понад 50 осіб віком 40–50 років. Причини такого “омолодження” не були вивчені нами досконало, проте становлять безперечний інтерес і можуть бути темою подальших соціологічних досліджень.

Аналіз соціально-рольової структури Клубу свідчить про високий професійний статус його членів. Близько 60% з них були працівниками вищої та середньої ланки промислових підприємств, органів державного управління, військовими, працівниками сфери освіти та медицини. Близько 20% членів Клубу на момент інтерв'ю продовжували свою професійну діяльність, 65% членів Клубу мали/мають сім'ю.

У 2002 р. автором була розроблена програма соціологічного дослідження, відповідно до якої у 2002–2019 рр. проводилися включене спостереження і опитування в Клубі. Вибір кола респондентів (тих учасників Клубу, які відвідували заняття і були згодні на проведення інтерв'ю) був зумовлений легкодоступністю та зниженням імовірності напруженості/нещирості респондентів, що в межах цієї роботи є особливо значущим. Інтерв'ю проводилися в спокійній обстановці, без участі третіх осіб.

Завдання дослідження: виявити ступінь відчуття ексклюзії членами Клубу на початковому етапі роботи; проаналізувати динаміку відчуття ексклюзії протягом всього періоду перебування у Клубі; сформулювати модель комунікації людей старшого віку, спрямовану на подолання їх ексклюзії. Завдяки опитуванню членів Клубу отримано дані щодо відчуття ексклюзії респондентів на різних часових етапах діяльності Клубу, виявлено фактори, що впливають на відчуття ексклюзії, і зміни відчуття ексклюзивного стану під впливом цілеспрямованих заходів.

Ми зробили припущення, що серед осіб, які вперше ставали членами Клубу, є частка людей, які відчувають соціальну ексклюзію, що має багатоаспектний характер і може бути пов'язана як з об'єктивними, так і суб'єктивними факторами.

Таблиця 1

**Розподіл відповідей респондентів на запитання:
“Чи відчуваєте Ви свою виключеність з громадянського суспільства?”, %**

	2002 р., N = 70	2005 р., N = 160	2010 р., N = 104	2019 р., N = 91
Точно так	8,6	10,0	8,7	21,8
Скоріше, так	18,6	28,1	17,3	19,1
Скоріше, ні	65,7	25,0	28,8	20,8
Точно ні	7,1	6,9	40,3	11,0
Важко відповісти	0	30	4,9	27,3

Таким чином, кількість осіб, які повною мірою або частково відчували виключеність з громадянського суспільства, коливалася від 27,2% у 2002 р. до 40,9% у 2019 р. Значно збільшилася частка осіб, які не визначилися з відповіддю на запитання (у 2005 р. – 30,0%, у 2019 р. – 27,3%). На нашу думку, це відповідає загальній соціально-економічній і політичній ситуації ризику в країні того часу.

Суб'єктивними факторами, що впливають на відчуття соціальної ексклюзії членів Клубу, є такі: самотнє життя внаслідок втрати рідних (близько 18% респондентів); конфліктні відносини в родині (13,1%); різка втрата здоров'я (26%), втрата роботи (49%). Проте були особи, які усвідомлено обрали самотність, відстороненість від суспільства (10%), вважаючи за краще тільки час від часу комунікувати з окремими людьми, переважно перебуваючи на пасіці, дачі. Ці респонденти зазначили, що отримують задоволення від спілкування з природою, тваринами, а не з людьми, і не відчують себе обділеними (2019 р., N = 343).

Таблиця 2

Розподіл відповідей респондентів на запитання: “Що впливає на Ваше відчуття виключеності із суспільства?”, N = 343, %*

№ з/п	Перелік найвагоміших для осіб похилого віку об'єктивних факторів, що впливають на їх відчуття виключеності із суспільства	Питома вага
1	Низький рівень доходу (пенсії, соціальних виплат)	87,5
2	Зростання цін на основні продукти харчування, житлово-комунальні послуги	87,8
3	Зростання цін на ліки	84,3
4	Недостатність турботи держави про благополуччя літніх людей	62,1
5	Недостатність поваги з боку оточуючих	16,3
6	Недостатність медичної допомоги	21,9
7	Недостатність соціальної допомоги	21,9
8	Втрата можливості працювати, мати додатковий прибуток	37,0
9	Недостатній рівень безпеки	10,8
10	Недостатність у спілкуванні, комунікації	36,1
11	Брак умінь користуватися сучасними інформаційно-комунікативними технологіями (інтернетом, смартфоном)	21,9
12	Прояв негативних ознак старіння (послаблення здоров'я, когнітивних здібностей)	37,0

* Респонденти могли обрати до 4-х відповідей, тому сума за стовпчиком перебільшує 100%.

Таким чином, за результатами опитування виокремлюємо групи труднощів, які респонденти вважають за основні. Перша група стосується показників матеріального становища респондентів: низький рівень доходу, зростання цін на основні продукти харчування, житлово-комунальні послуги та ліки, втрата можливості працювати. Друга група стосується необхідності допомоги літнім людям з боку держави, органів правопорядку, медичної та соціальної галузі. Третя група стосується соціальної комунікації, включеності літніх людей у соціум, у сучасний інформаційний простір.

Дія третьої групи факторів, що впливають на відчуття ексклюзії літніх людей, може бути подолана завдяки активізації соціальної роботи, організації освітніх, культурних колективів, залучення до громадської, волонтерської діяльності, формування моделей комунікації між поколіннями.

Досвід роботи Клубу свідчить про можливість цілеспрямованої організації таких колективів.

Застосовуючи тест Рокича [19] як допоміжний механізм планування та коригування соціальної роботи в колективі, виокремлено найцінніші аспекти життя цієї групи респондентів: підтримка рівня здоров'я та продуктивного життя, можливість здійснювати свої мрії, праця в саду або на дачі, духовний саморозвиток, цінності спілкування з однодумцями. Для чоловіків цінним є громадське покликання (повага референтної групи, сім'ї), самоствердження (відчуття потреби, затребуваності), мобільність (особливо у межах міста), творчість. Для жінок цінним є щастя інших (добробут сім'ї, дітей), різні прояви затребуваності.

Серед інструментальних цінностей респондентами виокремлено: вихованість, освіченість (широту знань, високу загальну культуру), терпимість (до поглядів і думок інших, уміння прощати іншим їхні помилки та оманливі переконання), працьовитість, продуктивність у роботі.

Ще одна група цінностей – альтруїстична. Для неї були характерні як позитивні відповіді на запитання тесту Рокича, так і альтруїстичне поведіння: безкорислива допомога членам Клубу, особам, які потребували допомоги (пораненим у госпіталі, пацієнтам психоневрологічного диспансеру та хоспісу, багатодітним сім'ям і ветеранам). Саме ця група людей стала ініціатором усіх волонтерських заходів Клубу, які за частотою й обсягом проведення зростали з року в рік.

Нами були вироблені механізми, спрямовані на реалізацію зазначених в інтерв'ю термінальних та інструментальних цінностей. Організація занять і зустрічей з членами Клубу концентрувалася на проведенні спільних заходів, які потребують включеності в колектив, що відображають спільні інтереси. Застосовувалися прийоми, спрямовані на збереження почуття затребуваності, самоповаги у членів Клубу як у референтної групи, розширення комунікації. Так, позитивну реакцію мала практика публікації деякими членами Клубу статей у періодичних виданнях, виступи на телебаченні з подальшим обговоренням їх на засіданнях або виготовлення окремими членами Клубу садового інструменту та пристосувань для всіх охочих, спільна підготовка святкових заходів (вікторин, випуску газет, святкового меню тощо), туристичні поїздки по Харківській області, екскурсії та квести містом.

Реалізація термінальних цінностей у межах роботи Клубу змогла висловитись у взаємній підтримці його членів в знаходженні додаткових заробітків для всіх бажаючих (консультації фахівців і приробіток на ділянці, допомога в період збору врожаю, послуги няні для молодих сімей тощо).

Інтерв'ю з членами Клубу свідчить про збереження у них упевненості, що колектив їх не залишить у скрутну хвилину, на самоті, допоможе реалізувати себе.

Результатом дослідження факторів, які впливають на відчуття ексклюзії літніх людей (членів Клубу), став висновок і про те, що більшість респондентів примирилися зі своїм статусом пенсіонера, але не примирилися з втратою соціальних статусних символів їх професійної діяльності та значущих соціальних зв'язків у сучасному суспільстві. Розподіл відповідей за гендерною ознакою свідчить, що жінки більш болісно,

ніж чоловіки, відчувають ексклюзію. Так, жінки зазначали, що їм важко змиритися з втратою колишнього статусу в сім'ї і відчуття необхідності для інших, занадто великою психологічною дистанцією з дітьми й онуками через посилення інформатизації та темпів життя сучасного суспільства, відсутністю психологічної й матеріальної підтримки партнера (у половини опитаних жінок на момент інтерв'ю вже не було чоловіка/партнера). На самовідчуття ексклюзії жінок великий вплив мала також громадська думка, зокрема, членів референтної групи.

Понад половину респондентів акцентували увагу, що ексклюзивне ставлення до людей старшого віку значною мірою спровоковано ЗМІ, представниками сучасного українського істеблішменту, які демонструють і поширюють зневажливе ставлення до старшого покоління, зокрема наявними трендами "вічної молодості".

Отже, підтверджено ідею П. Бурдьє: головна складова статусу літньої людини в логіці капіталів – символічні капітали особливого роду, неоплачений кредит суспільства, який необхідно повернути у вигляді поваги/турботи. Статусу літньої людини властива статусна неузгодженість, оскільки статуси літніх людей головним чином конструюються через централізовані рішення держави, а не є продуктом природних процесів [20].

Водночас респонденти підкреслили роль самої людини в цій ситуації, вони зазначили, що без орієнтації на діяльний, усвідомлений спосіб життя дуже важко витримати сучасні випробування, які мають місце в українському суспільстві.

За результатами дослідження сформульовано рекомендації щодо формування механізмів інклюзії членів Клубу в суспільне життя з урахуванням їх ціннісних орієнтацій, інтересів і вподобань. Близько половини респондентів (57%, переважно представники "третього віку") були налаштовані на підвищення соціальної активності, комунікацію та подолання відчуття ексклюзії. Для них розроблено програму, що містить психологічний тренінг, розвиток комунікативних навичок, включеність в усі заходи Клубу. Як одна з необхідних умов успішного подолання ексклюзивного стану у цієї групи – регулярність, систематичність відвідування занять (зустрічі членів Клубу здійснювалися чотири-п'ять разів на місяць, додатково проводилися практичні заняття, екскурсії, святкові зустрічі; протягом 2002–2019 рр. не було пропущено жодного заняття). Це відповідало реалізації однієї з інструментальних цінностей респондентів – сталість і передбачуваність подій.

Члени Клубу (респонденти) були об'єднані в групи за інтересами (кулінарія, здоровий спосіб життя, вирощування екзотичних рослин, застосування фітопрепаратів для вирішення проблем у саду чи городі тощо). Після піврічної підготовки вони виступили ініціаторами створення безоплатних навчальних програм для власників земельних ділянок для садівництва, школярів і всіх бажаючих, розмістили свої матеріали у вигляді вебінарів в інтернеті. Респонденти зазначали зменшення відчуття ексклюзії після одного року занять у Клубі, самовідчуття їх покращилося, вони стали впевненіше комунікувати, придбали необхідну їм повагу в колективі.

Ще одна група була організована після проведення інтерв'ю та виявлення основних "больових" точок у біографії членів Клубу з метою розкриття творчих, не розкри-

тих раніше здібностей респондентів – літературних, художньо-графічних, музичних тощо. Їм була надана організаційна та редакторська підтримка у створенні й публікації матеріалів із садівництва, бджільництва та городництва, що дозволило респондентам реалізувати свій прихований, не затребуваний раніше потенціал і хоча б частково позбутися відчуття ексклюзії.

Під час інтерв'ю виявлено осіб, яким була необхідна правова та психологічна підтримка. Оскільки Клуб не мав можливості здійснювати консультації, для розв'язання цих проблем до тематики занять були включені лекції фахівців (юристів, економістів, психологів, представників Червоного Хреста) з найактуальніших тем, що дозволило не тільки розширити кругозір слухачів, але й відповісти на актуальні питання, знайти шляхи подолання ексклюзії представників старшого покоління.

Одним з методів інклюзії представників старшого покоління є активність щодо інших організацій, визнання суспільством важливості, необхідності такої діяльності. На думку респондентів, активна робота, яка приносить користь і радість іншим людям, турбота не тільки про домочадців, але й про незнайомих людей, які мають потребу в цьому, по-перше, цілком їм під силу, по-друге, приносить задоволення та відчуття включеності в соціум.

Висновки. Таким чином, короткий аналіз роботи Клубу і проведене соціологічне дослідження свідчить про необхідність повсюдної цілеспрямованої організації колективів людей старшого віку та формування моделі активного, включеного в соціум старіння.

Ексклюзія людей віком 60 років і старше долається тоді, коли вони є ініціаторами й учасниками соціальної діяльності, розширюють свої соціальні контакти, зберігають і примножують свій соціальний капітал, долають негативні ознаки старіння та підтримують свою фізичну, психічну й ментальну активність. Навіть в умовах карантину (COVID–19) члени Клубу продовжують спілкуватися по телефону й допомагають один одному. На прикладі ГО “Клуб садівників” показано, що для подолання ексклюзії та розширення сфер діяльності старшого покоління доцільним є поглиблення знань і набуття нових компетенцій у процесі залучення літніх людей до проведення у місті культурних заходів, виступів перед школярами – членами біологічних гуртків, передання умінь і навичок роботи, комунікації за допомогою інтернету. Загальна тенденція старіння населення підсилює важливість осмислення змін структури ринку робочої сили в суспільстві, що старіє, обґрунтування можливості інтеграційних практик включення літніх людей у трудове середовище, волонтерської діяльності тощо.

На рівні державного управління необхідно змінити імідж вікової спільності 60 років і старше, відмовитися від негативного іміджу пенсіонера, жалісливого гуманізму на користь більш поважного та ліберального ставлення, нормалізувати/організувати продовжену за межі пенсійного віку зайнятість і перестати нав'язувати імідж старшого покоління, пов'язаний з крайньою нужденністю, депресією, ексклюзією. Головним засобом матеріального забезпечення пенсіонерів повинна бути пенсія, актуальними завданнями загальнодержавного рівня залишаються підвищення якості життя людей

віком 60 років і старше, розподіл частини національного доходу на їх користь, розвиток для них служб здоров'я, зміни пенсійного законодавства, надання пенсіонерам можливості працювати відповідно до фізичного, психічного та ментального стану здоров'я. Проте на місцевому рівні можливо і необхідно створювати спільноти людей старшого віку, які передбачають їх активну участь у суспільному житті з урахуванням домінуючих видів і форм їх діяльності, особливостей інклюзії в сучасних історичних умовах.

Актуальним також є проведення подальших соціологічних досліджень з метою отримання результатів для створення банку даних щодо соціальної включеності, стану життєвих умов і матеріального благополуччя покоління віком 60 років і старше. Наукові дослідження повинні лягти в основу вироблення представниками державного управління та різними соціальними організаціями довгострокових програм успішного старіння. Необхідно, щоб віковий період після подолання пенсійного порогу став рівноцінним етапом життя як за тривалістю, так і за соціальною значущістю.

Список використаних джерел

1. Department of Economic and Social Affairs Population Dynamics. URL: <https://population.un.org/wpp/>
2. Population by age, sex and urban/rural residence. *UN data. A world of information*. URL: <http://data.un.org/Data.aspx?d=POP&f=tableCode%3a22>
3. UN Decade of Healthy Ageing. 2021–2030. WHO. URL: <https://www.who.int/initiatives/decade-of-healthy-ageing>
4. Global report on ageism. Ageist attitudes held by half of the world's population cause serious social and economic ills. 19 March 2021. URL: <https://www.un.org/development/desa/ageing/uncategorized/2021/03/ageist-attitudes-held-by-half-of-the-worlds-population-cause-serious-social-and-economic-ills>
5. XVIII ISA World Congress of Sociology. Facing an Unequal World: Challenges for Global Sociology. 13–19 July 2014. URL: <https://www.isa-sociology.org/en/conferences/world-congress/yokohama-2014>
6. Зборовский Г., Амбарова П. Темпоральные противоречия возрастных общностей: типологический анализ стратегии преодоления. *Социологический журнал*. 2017. Т. 23. С. 8–27. <https://doi.org/10.19181/socjour.2017.23.2.5157>
7. Григорьева И.А., Петухова И.С. Сокращение социального исключения лиц пожилого возраста. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2018. 21 (2). С. 232–237. <https://doi.org/10.31119/jssa.2018.21.2.9>
8. Howe N., Strauss W. *Generations: The History of America's Future, 1584 to 2069*. New York: William Morrow & Company, 1991.
9. Гидденс, Э. Социология. Челябинск: Урало-сибирский региональный дом экономической и научно-технической пропаганды, Уральское отделение Советской социологической ассоциации, 1991. 276 с.
10. Зборовский Г.Е. Теория социальной общности. Екатеринбург: Гуманитарный университет, 2009. 304 с.
11. Baltes P.B., Baltes M.M. Savoir vivre in old age. *National forum*. 1998. Vol. 78. Issue 2. P. 13–18.
12. Фельдштейн Д.И. Психология взросления. Москва: МПСИ, Флинта, 1999.
13. Kent M. *Oxford Dictionary of Sports Science & Medicine, s.v. "old age"*. Oxford: Oxford University Press, 2006. <https://doi.org/10.1093/acref/9780198568506.001.0001>

14. Havighurst R.J., Albrecht R.E. Older people. New York: Longmans, Green & Co., 1953. <https://doi.org/10.1177/000271625429400183>
15. Cavan R.S., Burgess E.W., Havighurst R.J., Goldhamer H. Personal adjustment in old age. Chicago: Science Research Associates, 1949. [https://doi.org/10.1002/1097-4679\(195004\)6:2<209:AID-JCLP2270060235>3.0.CO;2-4](https://doi.org/10.1002/1097-4679(195004)6:2<209:AID-JCLP2270060235>3.0.CO;2-4)
16. Cumming E., Henry W.E. Growing old: The process of disengagement. New York: Basic books, 1961.
17. Tornstam L. Gerotranscendence. A developmental theory of positive aging. New York: Springer, 2005.
18. Handbook of sociology of aging / Ed. by R.A. Settersten, jr., J.L. Angel. B. New York: Springer, 2011.
19. Rokeach M.J. The Nature of Human Values. New York: The Free Press, 1973. 438 p.
20. Кухта М.П. Соціальний потенціал людей старшого віку в сучасному українському суспільстві. Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. 24 с.

Отримано 21.04.21 та оновлено 10.05.21

References

1. Department of Economic and Social Affairs Population Dynamics. URL: <https://population.un.org/wpp/>
2. Population by age, sex and urban/rural residence. *UN data. A world of information*. URL: <http://data.un.org/Data.aspx?d=POP&f=tableCode%3a22>
3. UN Decade of Healthy Ageing. 2021–2030. WHO. URL: <https://www.who.int/initiatives/decade-of-healthy-ageing>
4. Global report on ageism. Ageist attitudes held by half of the world's population cause serious social and economic ills. (2021, March 19). URL: <https://www.un.org/development/desa/ageing/uncategorized/2021/03/ageist-attitudes-held-by-half-of-the-worlds-population-cause-serious-social-and-economic-ills>
5. XVIII ISA World Congress of Sociology. Facing an Unequal World: Challenges for Global Sociology. (2014, 13–19 July). URL: <https://www.isa-sociology.org/en/conferences/world-congress/yokohama-2014>
6. Zborovsky, G.E., Ambarova, P.A. (2017). Typology of Strategies for Overcoming the Temporal Contradictions of the Age Groups. *Sotsiologicheskii zhurnal – Sociological Journal*, 23, 2, 8-27. <https://doi.org/10.19181/socjour.2017.23.2.5157> [in Russian]
7. Grigoryeva, I., Petukhova, I. (2018). Reducing old-age social exclusion. *Zhurnal sotsiologii i sotsialnoy antropologii – The Journal of Sociology and Social Anthropology*, 21 (2), 232-237. <https://doi.org/10.31119/jssa.2018.21.2.9> [in Russian]
8. Howe, N., Strauss, W. Generations: The History of America's Future, 1584 to 2069. New York: William Morrow & Company, 1991.
9. Giddens, A. (1991). Sociology. Chelyabinsk: Ural-Siberian Regional House of Economic, Scientific and Technical Propaganda, Ural Branch of the Soviet Sociological Association [in Russian]
10. Zborovskii, G.E. (2009). Social community theory. Ekaterinburg: Humanitarian University [in Russian]
11. Baltes, P.B., Baltes, M.M. (1998). Savoir vivre in old age. *National forum*, 78, 2, 13-18. [in French]
12. Feldshtein, D.I. (1999). Growing up psychology. Moscow: Flinta [in Russian]
13. Kent, M. (2006). Oxford Dictionary of Sports Science & Medicine. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acref/9780198568506.001.0001>

14. Havighurst, R.J., Albrecht, R.E. (1953). Older people. New York: Longmans, Green & Co. <https://doi.org/10.1177/000271625429400183>
15. Cavan, R.S., Burgess, E.W., Havighurst, R.J., Goldhamer, H. (1949). Personal adjustment in old age. Chicago: Science Research Associates. [https://doi.org/10.1002/1097-4679\(195004\)6:2<209:AID-JCLP2270060235>3.0.CO;2-4](https://doi.org/10.1002/1097-4679(195004)6:2<209:AID-JCLP2270060235>3.0.CO;2-4)
16. Cumming, E., Henry, W.E. (1961). Growing old: The process of disengagement. New York: Basic books.
17. Tornstam, L. (2005). Gerotranscendence. A developmental theory of positive aging. New York: Springer.
18. Settersten, R.A., Angel, J.L. (Eds.). (2011). Handbook of sociology of aging. New York: Springer.
19. Rokeach, M.J. (1973). The Nature of Human Values. New York: The Free Press.
20. Kukhta, M.P. (2019). Social potential of senior citizens in the modern Ukrainian support. Kyiv: Institute of Sociology NAS of Ukraine [in Ukrainian]

Received on 21.04.21 and updated on 10.05.21